

Коцур Л. М. Етнополітична специфіка діяльності Російської Федерації на теренах України у 1990-х рр. / Л. М. Коцур // Наукові записки з української історії : зб. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2015 – Вип. № 36. – С. 132–139.

Детальніше тут: <http://confpol.webnode.com.ua/naukova-robota/kotsurlm/>

Леся Коцур

(Переяслав-Хмельницький)

dombrovska_ne@ukr.net

ЕТНОПОЛІТИЧНА СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.

Розглянуто особливості внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації у сфері захисту «співвітчизників» за кордоном. Проаналізовано роль та місце в ній російських національно-культурних товариств України.

Ключові слова: Російська Федерація, Україна, «російські співвітчизники за кордоном», національно-культурні товариства, російськомовне населення України, внутрішня політика, зовнішня політика, російська мова.

Рассмотрены особенности внутренней и внешней политики Российской Федерации в сфере защиты «соотечественников» за рубежом. Проанализирована роль и место в ней российских национально-культурных обществ Украины.

Ключевые слова: Российская Федерация, Украина, «российские соотечественники за рубежом», национально-культурные общества, русскоязычное население Украины, внутренняя политика, внешняя политика, русский язык.

Features of domestic and foreign policy of the protection of «compatriots» abroad. The role and place of Russian ethno-cultural communities Ukraine.

Key words: *Russian Federation, Ukraine , «Russian compatriots abroad» national-cultural associations, the Russian-speaking population of Ukraine, domestic policy, foreign policy, Russian.*

Лібералізація суспільно-політичних процесів в СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. та здобуття Україною незалежності дали поштовх для політизації національних меншин УРСР. На території України, де національні меншини склали більше 27 % вже існувала відповідна нормативна база [3, арк. 264-265]. Відтак найактивнішими учасниками суспільно-політичного життя стали представники російської національної меншини. Вже на середину 1990-х рр. серед депутатів ВРУ росіяни становили 19,3 %. Також найбільше їх представництво спостерігалось в Запорізькій (37%), Херсонській (35%), Одеській (34%), Луганській (34%), Донецькій (32%), Харківській (29%) обласних радах народних депутатів та Київській міській (23,5%) раді [10, арк. 126-133].

Водночас громадяни України російського походження стали ефективним політичним інструментом Російської Федерації, за допомогою якого вона здійснювала тиск на українську владну еліту. Даній проблемі частково приділено увагу в дослідженнях Чекаленка Л. Д. «Зовнішня політика України» [18], Лагутова Е. Г. «Етнонаціональний чинник у зовнішній політиці Російської Федерації щодо України» [17]. Саме тому, актуальною є потреба розглянути основні напрямки політики РФ, щодо російської національної меншини в Україні у 90-х рр. XX століття.

Так, з початку 1990-х рр. внутрішній і зовнішній вектор політики Російської Федерації був спрямований на захист росіян за кордоном [9, арк. 109-114]. В Україні, де активно поширювалися ідеї так званої «насильницької українізації» [6, арк. 91], періодично піднімалися питання Чорноморського флоту, статусу Криму і Севастополя. З часом набули політичної ваги ратифікація угоди про «нульовий варіант», створення перепон у торгівлі, зокрема, так звана «цукрова війна» та проблема утисків російськомовного населення в Україні [13, арк. 43], [15, арк. 52-55]. У такий спосіб РФ до

середини 1990-х рр. прагнула відірвати Республіку Крим від України та змінити статус Севастополя і всього півострова. Таку політику РФ підтримували й лідери «Русской Партии Крима», які виступили прибічниками за передачу Чорноморського флоту Росії. Більше того, вже на середину 90-х рр. існувало таке поняття як «повзуча» інтеграція Криму в РФ або ж очікувалося, що вся Україна разом із Кримом піде «білоруським» шляхом [9, арк. 109-114], [13, арк. 45].

Для реалізації цієї політики найефективнішою виявилась тактика «утисків російськомовного населення в Україні», яка на початковому етапі активно піднімалась під час виборчих кампаній. Так, на виборах 1994 р. мовне питання активно використовувалося для нагнітання істерії «примусової українізації», порушення прав етнічних росіян в Україні. Дійшло до того, що на місцях почали прийматися рішення про надання російській мові статусу другої державної мови поряд з українською, запровадження інституту подвійного громадянства, впровадження федеративно-територіального устрою держави, входження України в економічний союз і Міжпарламентську Асамблею СНД [9, арк. 109-114]. Зокрема, з цією метою Донецька обласна рада прийняла рішення винести на референдум 27 березня 1994 року питання про статус російської мови як другої державної, про членство в СНД та федеративний устрій України [5, арк. 65-66]. Про таку політику РФ у 1994 р. свідчить і аналіз зовнішньополітичної доктрини РФ (див. Послание президента России Федеральному собранию) де наголошувалося, що вона буде ґрунтуватися на пріоритетному захисті прав російськомовного населення і використання цієї проблеми для реалізації своїх загальнонаціональних інтересів. З цією метою МЗС РФ на початок 1994 р. розробила проект програми, котра передбачала використання всіх механізмів впливу і тиску на країни колишнього СРСР і, зокрема, Україну через питання захисту російської меншини. Ця програма передбачала також визначити в обов'язковому порядку квоту в 25-30% від суми економічного кредиту для країн колишнього СРСР на фінансування

розвитку російської мови, культури та потреб російської діаспори [5, арк. 65-66].

Зауважимо, що проблема «співвітчизників» офіційно була введена в ранг пріоритетів російської політики в 1994 році Указом Президента РФ «Про основні напрямки державної політики стосовно співвітчизників, що проживають за кордоном» (№1681 від 11 серпня 1994 р.) та Постановою Уряду РФ «Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном» (№1064 від 31 серпня 1994 р.) [13, арк. 44]. Також цією Постановою було затверджено «Основні напрямки державної політики РФ по відношенню до співвітчизників, які проживають за кордоном» та перелік першочергових заходів по підтримці останніх [7, арк. 183]. Окрім того, ці документи започаткували новий етап російської держави в бік «захисту співвітчизників», визначили дані проблеми предметом діяльності федеральних органів влади [13, арк. 44].

Для втілення цієї політики в грудні 1994 року була створена Урядова комісія у справах співвітчизників РФ [13, арк. 44], яку очолив заступник Голови Уряду С.М. Шахрай. Відповідно до «Основних напрямків державної політики РФ по відношенню до співвітчизників, які проживають за кордоном» російські співвітчизники поділялися в залежності від їхнього правового статусу на три категорії: громадяни Росії; громадяни держави проживання; особи без громадянства (апатриди); громадяни, що мають і не мають посвідки на проживання в державі фактичного проживання [7, арк. 183]. Водночас у деяких виступах С.М. Шахрая зазначалося, що до категорії «російські співвітчизники» було віднесено також громадян колишнього СРСР, які не мали громадянства; осіб з подвійним громадянством; осіб, які вважають себе російськими співвітчизниками [7, арк. 183]; вихідців з території Російської імперії, РРФСР, СРСР, РФ (емігрантів), нащадків співвітчизників» [13, арк. 47]. За підрахунками російських джерел – це 25-30 млн. населення колишнього СРСР. У тому числі 11-17 млн. громадян України. Малося на увазі 11 млн. етнічних росіян та 5,7 млн. чол., що вважають

російську мову рідною – за переписом населення 1989 року. Водночас експерти думського Комітету у справах СНД і зв'язків з співвітчизниками відносили до цієї категорії аж 80% населення України [13, арк. 47].

Наступними кроками РФ у сфері захисту «співвітчизників» за кордоном було прийняття Указу Президента від 14 вересня 1995 р. «Про затвердження Стратегічного курсу РФ з державами-учасницями СНД», внесення змін в Закон РФ про громадянство (які передбачали до 6 лютого 2000 р. спрощений порядок оформлення російського громадянства колишнім громадянам СРСР, що проживають у новостворених країнах), прийняття Федеральної міграційної програми та інші документи. Окрім того, в щорічних бюджетах РФ виокремлено статтю на підтримку співвітчизників, а Указом Президента засновано державно-громадський фонд підтримки співвітчизників за кордоном «Росіяни». Також нагадаємо, що у першому читанні 3 липня 1998 року Держдума прийняла проект федерального закону про зарубіжних співвітчизників. Поряд з цим в урядових структурах було завершено роботу над Концепцією державної політики РФ стосовно співвітчизників за кордоном. Як пріоритетний напрямок діяльності розглядалася підтримка співвітчизників за кордоном МЗС РФ. З цією метою у структурі Першого департаменту країн СНД на початку 1998 р. було створено відділ з проблем співвітчизників і міжнаціональних відносин. Окрім того, питаннями «співвітчизників» займалися дипломатичні і консульські установи, при посольствах РФ у країнах СНД [13, арк. 44], а Федеральною міграційною службою РФ, створені фонди екстреної гуманітарної допомоги співвітчизникам [13, арк. 45]. Більше того, в Держдумі РФ наприкінці 90-х рр. XX ст. було розроблено проекти концепцій СНД «Про статус російської мови» та «Про загальні принципи регулювання питань, пов'язаних з біженцями-громадянами колишнього СРСР на території Співдружності», в яких, зокрема, пропонувалося закріпити на території СНД офіційний статус російської мови, а також доповнити міжнародне визначення поняття

«біженець» розширеними нормами про мовну дискримінацію та національно-територіальні конфлікти [13, арк. 48].

Слід наголосити, що з підписанням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. значення традиційних політичних важелів тиску на Україну з боку РФ дещо знизилась [13, арк. 43]. Проте, вже в Пам'ятній записці МЗС РФ від 5 червня 1997 року та Листі Президента РФ Б. Єльцина Президентів України Л. Кучмі (листопад 1997 р.) вперше були висунуті офіційні претензії російської сторони щодо порушення прав росіян в Україні. Також подібні звинувачення постійно висувалися в ході українсько-російських переговорів, двосторонніх консультацій, на рівні державних, дипломатичних та громадських контактів. «Саме порушення прав і свобод росіян, що, буцімто, мають місце в нашій державі, в першу чергу виокремлювалися Держдумою РФ як такі, що перешкоджають ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною» Зокрема, в ході довготривалої підготовки Держдумою законопроекту про ратифікацію Договору тільки в 1998 році було проведено два парламентських слухання. У висновках, які надіслали міністерства та відомства РФ, думські комітети, наукові та аналітичні центри РФ, оцінка ситуації щодо задоволення прав і свобод росіян в Україні була виключно негативною [13, арк. 45].

Особливо помітною стала концентрація зусиль у цьому напрямку з боку Росії після ратифікації цього договору у 1999 році. Зокрема, визнавши договором територіальну цілісність України, РФ тимчасово зняла з порядку денного проблему статусу Криму та Севастополя й сконцентрувала свою увагу на так званих питаннях порушення прав росіян. Робився розрахунок на те, що ці питання були вигіднішими для РФ, могли експлуатуватися на міжнародній арені та стати важелями впливу на Україну, зокрема уповільнити реалізацію нею державою розвитку євроатлантичного напрямку [13, арк. 43].

З цією метою захист співвітчизників за межами РФ висувався на передній план і в діяльності Президентських структур РФ (Адміністрації президента, Комісій з питань громадянства та прав людини). Так, 1 липня

1998 р. в президентській Адміністрації була проведена чергова міжвідомча нарада з питань підвищення ефективності механізму захисту інтересів, прав і свобод співвітчизників за межами РФ. Водночас у щорічній доповіді, яку підготувала в березні 1998 року Комісія з прав людини при президентові РФ «Про дотримання прав і свобод людини в 1997 році» зроблена ще одна спроба змістити акцент з внутрішньоросійських проблем на процеси порушення прав людини на пострадянському просторі, у тому числі й Україні [13, арк. 45].

Жорсткі звинувачення з цього приводу в бік керівництва України постійно висловлювалися в численних публікаціях центральної російської преси, масових заходах громадських організацій, публічних виступах політиків. Вкрай тенденційно оцінювали процеси в Україні й наукові підрозділи системи Російської Академії Наук (РАН). Зокрема, 5 лютого 1998 року на науковій раді Ради безпеки РФ була обговорена доповідь Інституту слов'янознавства та балканістики РАН «Інтегральний український націоналізм як державна ідеологія. Його вплив на російсько-українські відносини», яку представив директор інституту В. Волков. Головний висновок цієї доповіді зводився до того, що загальною причиною труднощів українсько-російського співробітництва є «інтегральний український націоналізм», який став державною ідеологією і почав визначати дії значної частини української політичної еліти. Виокремлювалося, що «особливо тривожна ситуація склалася з російським і російськомовним населенням», яке в Україні стало «частиною населення, що свідомо дискримінується». Йшлося про «насильницьку асиміляцію російського населення, витискування російської мови з усіх сфер політичного, ділового і культурного життя, придушення російської культури, кадрову чистку і безупинний адміністративний тиск, що, мовляв, здійснюється в Україні». Процеси в мовній сфері України трактувалися в доповіді як «культурно-мовне насильство», «цілеспрямоване знищення російської мови». Робився висновок про те, що в цих проблемах виявляється «глибинна антиросійська,

русофобська константа державної політики та ідеології України, українська політична еліта в силу своїх націоналістичних настанов в принципі противиться розвитку зв'язків з Росією, а драконівські міри подавлення російської культури й мови в Україні вийшли далеко за межі її внутрішніх справ» [13, арк. 45-46].

Серед основних рекомендацій доповіді наголос робився на необхідності відмови від «фракової дипломатії» й докорінної зміни всієї діяльності державного апарату РФ на українському напрямку. Зокрема, запровадження жорсткого тиску з боку РФ з залученням організацій співвітчизників, що діють в Україні, апеляцією до міжнародних організацій тощо. Одночасно, державним органам РФ пропонувалося розробити федеральну програму розвитку російського етносу та його культури за межами РФ [13, арк. 46].

Особливо виокремлювалося питання надання офіційного статусу російській мові та запровадження подвійного громадянства в Україні. Саме з точки зору порушення прав російськомовного населення України наприкінці 1990-х рр. російська сторона почала підходити до проблем Криму та Севастополя. Зокрема, українські власті [13, арк. 47] почали звинувачуватися в дискримінації російської більшості Криму, обмеженні її прав. Стверджувалося, що звуження повноважень АРК означає наступ на права росіян. З точки зору Міннацу РФ, в Криму велося цілеспрямоване витіснення росіян із політичного, ідеологічного та культурного керівництва. Заходи російських громадських організацій в Криму «на захист своїх прав і свобод» розглядалися даним міністерством як виключно позитивні й такі, що потребують всілякої підтримки з боку РФ. Як вважали у Москві, необхідно використовувати всі дипломатичні можливості, а також організації співвітчизників для того, щоб донести українським властям стурбованість РФ незадовільним станом задоволення прав і свобод російських співвітчизників [13, арк. 48].

Такими організаціями співвітчизників в Україні були саме російські національно-культурні товариства. Зокрема, на «Всесвітньому» конгресі

російських громад, який відбувся 29-30 січня 1994 р. в Росії було прийнято «Декларацію прав соотечественников», яка зафіксувала «соотечественниками» всіх громадян колишнього СРСР, котрі вважають рідною російську мову. Також було створено організаційні структури – «общини», які мали виступати проповідниками російських інтересів на території держав, де вони проживають (див. ст. 11) [5, арк. 121]. Серед таких в Україні слід відзначити організації донських козаків [4, арк. 52], русин та російських національно-культурних товариств, які швидко набули політизованого характеру. Вже до кінця 1990-х рр. на Закарпатті антиукраїнську роботу проводило цілий ряд русинських товариств: «Общество подкарпатских русинов», «Общество карпатских росинов», «Временное правительство», «Русинське научно-просвітительське общество» створене компартійними працівниками, яке очолював директор інституту Карпатики при Ужгородському університеті доц. М. Макара. З ним тісно співпрацювало й православне «Общество Кирилла и Мафодія» московського патріархату на чолі із священником Д. Сидором [12, арк. 239]. [16, арк. 96-102].

Привертає увагу те, що наприкінці ХХ століття позиція російських владних структур щодо підтримки етнічних росіян все більш виразно [13, арк. 48] ґрунтувалася на матеріалах російських громад, які діяли в Україні. Відмовившись від прямої конфронтації, РФ намагалася створити тим чи іншим способом такі умови, які б дозволяли їй не тільки ззовні, а й з середини здійснювати, по можливості, вплив на Україну. Зокрема, державні структури РФ, за сприяння Посольства РФ в Україні, грубо порушуючи українське законодавство неодноразово надавали фінансову та матеріальну підтримку російським товариствам. При чому, з боку російського уряду фінансова підтримка надавалась саме тим організаціям, які непримирно ставилися до української державності, активно відстоювали інтереси РФ та виступали за відтворення єдиної держави. Насамперед, такими організаціями є Російське товариство в Криму (керівник В. Терехов), Російська община

Севастополя (голова, Р. Телятникова), Всеукраїнське товариство російської культури «Русь» (голова В. Єрмолова) [13, арк. 49], [8, арк. 2-4], [11, арк. 151], [2, арк. 33-36.], [1, арк. 29-30]; Конгрес російських общин західних областей України (староста О. Строгов). Зокрема, ними була заявлена готовність відверто виступати захисниками соціальних та національних інтересів всього російського і російськомовного населення України. Саме з таких позицій лідери зазначених організацій почали дедалі активніше виступати в московських аудиторіях і порушувати питання підтримки своєї діяльності, насамперед фінансової, перед російським державними установами [13, арк. 49].

Наприкінці 1990-х рр. на адресу Держдуми, Адміністрації президента та інших державних органів РФ дедалі частіше стали надходити численні листи та звернення від «російськомовних» громадян країн СНД, включно з Україною, в яких висловлювалися скарги щодо порушення їхніх прав і свобод. «Пакетний» характер таких матеріалів, у зручний для Росії час свідчить про координацію Москвою діяльності російських громад у цьому напрямку. З цією метою все більш активно використовувалася й Рада співвітчизників при Держдумі РФ, членами якої є й керівники вищезгаданих громадських об'єднань України [13, арк. 49].

Проте, результати перепису 1989 р. свідчать, що лише 0,1 % українських росіян вважали рідною українську мову. А для переважної більшості кримського населення характерна була російськомовна асиміляція, у тому числі й українців. Реальні настрої населення півострова досить виразно демонстрували і результати підписок на газети у 1995 р.: російські видання – 70 тис. екз.; місцеві російськомовні – 176,9 тис. екз.; газета «Яньи дунар» татарська – 4,2 тис. екз.; газета «Кримська світлиця» українська – 1,5 тис. екземплярів. У такій ситуації більш реальною була загроза асиміляції як українців та інших національних меншин, а не росіян [9, арк. 111-114]. Водночас відмітимо, що за статистичними даними у 1997/98 рр. в Україні працювало 2747 загальноосвітніх навчальних закладів (2,5 млн. учнів) з

російською мовою навчання та 2327 загальноосвітніх закладів, де були класи з російською мовою навчання (1,8 млн. учнів). Кількість вчителів, які викладали російську мову і літературу, складало 41187 осіб або 10,4 % від загальної кількості. У 18,4 тис. дошкільних закладах виховувалося – 1 млн. 171,8 дітей, з них російською мовою навчання 326,9 тис. дітей (27,9% від загальної кількості). Поряд з цим, станом на 1 вересня 1998 року школи та класи з російською мовою навчання в повному обсязі були забезпечені навчальною та навчально-методичною літературою з усіх базових дисциплін. Тільки протягом 1997-1998 рр. було видруковано більше 30 найменувань вищезгаданих видань [14, арк. 63].

Отже, незважаючи на відсутність в Україні утисків культурних, соціально-економічних та політичних прав національних меншин РФ провадила цілеспрямовану зовнішню політику, метою якої було відновлення СРСР та знищення Української державності. Зокрема, прагнучи зміцнити свій вплив над колишніми республіками СРСР РФ скористалася демократичними нормами міжнародного права для захисту співвітчизників за кордоном, які нібито зазнавали утисків в колишніх пострадянських республіках. Поділяючи здебільшого позицію російської влади значна кількість російських національно-культурних товариств України долучилася до процесу розколу Української держави. Така позиція росіян та російських товариств пояснювалася декількома причинами. По-перше, більшість з них були ідейно переконаними комуністами, які мріяли відновити СРСР, де вони були панівною нацією і без перешкод насаджували свою культуру, мову та ідеологію. Особливо такі тенденції спостерігалися у південно-східних областях України, де росіяни складали більше 40% і в переважній своїй більшості були повоєнними переселенцями, зокрема у місцях компактного проживання німців, вірмен, греків та болгар. По-друге, росіяни не могли змиритися з думкою про те, що Україна – це незалежна держава, основу якої складає її корінна нація – українці, а представники інших національностей – це національні меншини, у тому числі й російська. І хоча до статусу

«національна меншина» позитивно поставилася більшість етнічностей України, російська меншина прагнула щоб її визнали державоутворюючою нацією, а її мовою державною в Україні. По-третє, російська меншина активно підтримувала політику РФ через розуміння того, що на території Кримського півострова вона є штучно переселеним народом, який зайняв історичні землі корінного народу Криму – кримських татар після їх депортації 1944 році. Тому після стихійного повернення у 1990-х рр. кримських татар на історичну Батьківщину в Крим між росіянами та кримськими татарами почали спалахувати конфлікти. Фактично російська влада розуміла, що міжнаціональні конфлікти в Україні це наслідок недолугої політики СРСР, результатом якої мало стати утворення єдиного радянського народу на основі російського етносу. Тому визнати недоліки СРСР була неспроможна, оскільки за нормами міжнародного права отримала у спадок нежиттєздатну тоталітарну радянську систему, ідеологію, культуру та мислення, яке не може породити нової прогресивної держави.

ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний архів вищих вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Фонд. 5252.

Опис 1.

Одиниця зберігання (Од.3б)

1. Од.3б. 7. Заступнику Голови Ради Міністрів України Комісаренку С.В. від 02.03.1992 (№№5-75/2). Арк. 29-30.
2. Од.3б. 7. Українське республіканське товариство «Русь». Правління. (24.01.1992 № 05-114). Арк. 33-36.
3. Од.3б. 8. Закон України «Про національні меншини в Україні». Арк. 262-265.
4. Од.3б. 10. Президенту України Л.М. Кравчуку. Про діяльність донського козацтва в Україні. (від 08.06.1992, № 14-3/109). Арк. 52.

5. Од.3б. 34. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу (27.12.4. 9-204/2). Арк. 65-66.
6. Од.3б. 41. Академія Наук України. Президенту України Л.Д. Кучмі. Щодо культурно-політичної інтеграції Криму в Україні (6/675-2, 19.08.94). Арк. 90-93.
7. Од.3б. 48. Про поняття «співвітчизники» в державній національній політиці Російської Федерації. Арк. 183.
8. Од.3б. 52. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. 26-27 жовтня 1995 року, (9-599/2, 3.11.95). Арк. 2-4.
9. Од.3б. 54. Довідка. Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим. Арк. 109-114.
10. Од.3б. 96. Інформація про фактичне та правове становище національних меншин в Україні. Арк. 126-133.
11. Од.3б. 97. Довідка про діяльність Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин України, запрошених для участі у зустрічі з Президентом України. Арк. 151-155.
12. Од.3б. 106. УНРЗ. Українська народна рада Закарпаття № 054 від 31.05.1998 р. Заява Об'єднання демократичних партій і громадських організацій області Українська Народна Рада Закарпаття з приводу нового штабу міжнародних та внутрішніх антиукраїнських сил на Українському Закарпатті. Арк. 238-241.
13. Од.3б. 108. До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (Аналітична записка). Арк. 43-51.
14. Од.3б. 108. Міністерство освіти України. Голові Державного комітету України у справах національностей та міграції Рудьку М.О., (24.09.1998 р. № 1/12-1785). Арк. 63-64.
15. Од.3б. 108. Про подальше розгортання в РФ практичних заходів стосовно «захисту співвітчизників» за кордоном. Арк. 52-55.

- 16.Од.3б. 112. Довідка. про політичне русинство (історичний екскурс та сучасні тенденції). Арк. 96-102.
- 17.Лагутов Ю.Е.. Етнонаціональний чинник у зовнішній політиці Російської Федерації щодо України [Електронний ресурс] – Ю.Е. Лагутов. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/08/31/print:page,1,etnonacional-faktor> russian politik.html (03.09.2015).
- 18.Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України / Політика захисту співвітчизників РФ за кордоном і позиція України [Електронний ресурс] – Л.Д. Чекаленко. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/51726-poltika-zahistu-spvtchiznikov-rf-za-kordonom-pozitsya-ukrani.html> (03.09.2015).